

ภาคผนวก ก

มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY

ตัวอย่างแบบสอบถามประกอบการสัมภาษณ์

1. เหล้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการประกอบพิธีกรรมได้อย่างไร

.....
.....
.....

2. พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานอะไรบ้างที่มีเหล้าเข้าไปเกี่ยวข้อง

.....
.....
.....

3. พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานของเราที่มีเหล้าเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นพิธีพุทธ พิธีพราหมณ์ พิธีกรรมท้องถิ่น หรือว่าเป็นพิธีกรรมแบบผสมผสานกัน?

.....
.....
.....

4. อะไรเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ทำให้เหล้ามีความศักดิ์สิทธิ์จนเป็นที่ยอมรับในพิธีกรรมพื้นบ้าน

.....
.....
.....

(คำตอบนี้ถ้าตอบให้กระจ่างชัดไม่ได้ น่าจะเป็นว่า ได้รับแนวความคิดอื่นเข้ามาผสม หรือเป็นความเชื่อที่มีอยู่ก่อนซึ่งอาจจะนานมาก)

5. ความเชื่อเรื่องเหล้าและการใช้เหล้าบวงสรวงมีอิทธิพลต่อการดื่มเหล้าของคนปัจจุบันนี้มากน้อยแค่ไหน

.....
.....
.....

6. ความเชื่อเรื่องการบวงสรวงหรือบนบานศาลกล่าวในพิธีกรรมมีความจำเป็นต่อสังคมปัจจุบันหรือไม่?

.....

.....

.....

7. บทบาทของสุราต่อสังคมไทยมีอะไรบ้าง

7.1 ด้านดีคืออะไร.....

7.2 ด้านเสียคืออะไร.....

การบวงสรวงของคนเป็นการการปลุกฝังการค้ำค่าใดเกินกว่าเหตุหรือไม่ และวัฒนธรรมเช่นนี้ก่อให้เกิดอะไรให้แก่สังคมไทยบ้าง(นำไปสู่คำถามว่า เราจะทิ้งวัฒนธรรมเหล่านี้ได้หรือยัง หรือรักษาให้ดีขึ้นได้อย่างไร).....

.....

.....

.....

8. ทำไมความเชื่อเช่นนี้จึงดำรงอยู่ในโลกโลกาภิวัตน์ได้อย่างมั่นคงและไร้คำถามใด ๆ ของประชาชนคนรุ่นใหม่

.....

.....

.....

ภาคผนวก ข

มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY

คำสัมภาษณ์พ่อดุจย แสนอาจ

เมื่อวันที่ 5 พ.ค. 2553 เวลา 8.00 – 9.00 น. ใช้เวลาการพูดคุย 1 ชั่วโมง

(1) ผู้วิจัย: เหล้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการประกอบพิธีกรรมได้อย่างไร.

พ่อดุจย: มันเป็นเรื่องที่คนเฒ่าคนแก่ทำมาก่อน เท่าที่รู้และจำความได้ในหลาย ๆ พิธีกรรมก็มีเหล้าเป็นสิ่งสำคัญในการประกอบพิธีกรรมแล้ว เหล้าไห ไก่โต เป็นการบน(บาน)ของคนที่มีชีวิตอยู่ คนเฒ่าเฒ่าว่า ฝิดองกินหมู ฝิดองกินไก่ แต่ว่าฝิดอง ฝิดอง ยังมีเหล้าไหอยู่.

(2) ผู้วิจัย: พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานอะไรบ้างที่มีเหล้าเข้าไปเกี่ยวข้อง.

พ่อดุจย: การเลี้ยงผีปู่ตา หรือตาแฮกทั่วไปในทุกที่ก็ใช้เหล้าไห ไก่โต ทุกมือนี่เพื่อความสะดวกก็เลยใช้แบบเป็นขวดแทนไห ถ้าอยากรู้ว่าฝนจะดีตลอดปีหรือไม่ก็ให้สังเกต(จะงอย)ปากไก่ ก็คือถ้าปากไก่แหลม ฝนดีตลอด แต่หากถ้ามีงอ แล้งกลางปี การบายศรีสู่ขวัญก็ใช้เหล้าเหมือนกัน โดยรวมแล้วหากเป็นการเลี้ยงเจ้าหรือผีที่เป็นผู้ชายส่วนใหญ่แล้วจะมีเหล้าอยู่ด้วย แต่ถ้าเป็นผู้หญิง นางกรรมิ์บ่เอาเหล้า แต่เป็น หมาก ยา พลุ 4 พา(สำหรับ) และของหวาน เช่นกล้วย น้ำอ้อย ผลไม้ อีกบ่ก็มือก็จะถึงวันแฮก(แรก)นาขวัญแล้ว ในของเลี้ยงตายสำหรับพระโคหนึ่งในนั้นก็ยังมีเหล้าอีก.

(3) ผู้วิจัย: พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานของเราที่มีเหล้าเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นพิธีพุทธ พิธีพราหมณ์ พิธีกรรมท้องถิ่น หรือว่าเป็นพิธีกรรมแบบผสมผสานกัน.

พ่อดุจย: เป็นพราหมณ์ พราหมณ์มีมาก่อนพุทธ.

(4) ผู้วิจัย: อะไรเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ทำให้เหล้ามีความศักดิ์สิทธิ์จนเป็นที่ยอมรับในพิธีกรรมพื้นบ้าน.

พ่อดุจย: อันว่า เหล้าสุรานี้ไขปากไขคอ(คือทำให้กล้าเว้ากล้าจา)ยกตัวอย่างทำสุรนาวิธีบนป้องกันบ้านเมืองได้กะเพราะสุรา คือมันทำให้กล้ากล้าสู่อกล้าเว้าจา.

(5) ผู้วิจัย: ความเชื่อเรื่องเหล้าและการใช้เหล้าบวงสรวงมีอิทธิพลต่อการดื่มเหล้าของคนปัจจุบันนี้มากน้อยแค่ไหน.

พ่อดุจย: อันนี้บ่หมั่นใจ แต่ว่าการให้ของแก่พระเจ้า พระสงฆ์ พระภูมิเจ้าที่ ปู่ตา ตาแฮกทุกที่ก็ต้องเอาแต่ของดี ๆ ให้แม่นบ่ คนแต่ก่อนไปเยี่ยมยามกันได้กินดื่มไก่อนี้ถือว่าดีสุดแล้ว ส่วนวัวควายเป็นสัตว์ใหญ่ สัตว์มีคุณไถนา เทียมเกียน บ่งมาเป็นบาบ แล้วเหล้านี้ไต่บ้านเมืองก็เอาเลี้ยงแขกเลี้ยงคนมาแต่ปู่แต่ย่าแล้ว การเอาเหล้าไปให้ตาปู่ หลังจากให้แล้ว ตาปู่กินแล้ว จำกะรับเศษ แต่ก่อนเหล้าเฮือนละไห ไก่อเฮือนละโต มันหลาย

จำกินบ่เหม็ด กะแบ่งกันกิน ทุกคนกินนำกัน มันกะเป็นจั่งซี่ แต่คนซุ่มมือนี้บ่ได้รับเศษกะกิน กะบ่รู้เขาคิดกันแบบได้.

(6)ผู้วิจัย: ความเชื่อเรื่องการบวงสรวงหรือบนบานศาลกล่าวในพิธีกรรมมีความจำเป็นต่อสังคมปัจจุบันหรือไม่

พ่อจรรยา: ยังจำเป็นอยู่เพราะยังมีรรณี มีโพสพ คงคา ภูเขา ป่าและสิ่งอื่น ๆ ที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิต ประเพณีต่าง ๆ ยังอ้างภูมิบ้าน ภูมิเมืองของแต่ละที่ซึ่งต่างเป็นที่ยึดเหนี่ยวของแต่ละบ้าน แต่ละถิ่น บางสิ่งอย่างที่วิทยาศาสตร์ตอบบ่ได้มีอีกหลาย และเรื่องความเชื่อก็เป็นเรื่องของแต่ละคนว่าจะเชื่อหรือบ่เชื่อ บังคับกันบ่ได้ ใฝ่สืเชื้อจั่งได้เขากะสืทำตามอย่างที่เขาเชื่อ คนเฒ่าคนแก่เชื่อเขาก็ทำ เยาวชนบ่เชื่อเขาก็ไม่ทำตาม .

(7)ผู้วิจัย: บทบาทของสุรต๋อสังคมไทยมีอะไรบ้าง มีดียังงิ่ ไม่ดียังงิ่?

พ่อจรรยา: เหล้าที่คี่คือ ทำให้เกิดความกล้า กล้าพูด กล้าทำ กล้าต่อสู้ ผูกมิตร ประสานสัมพันธ์ระหว่างคนในหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างสังคมกัน ที่บ่ดีคือเป็นโทษต่อสุขภาพร่างกาย แล้วถ้าดื่มกินเข้าไปหลาย คุมสติบ่อยู่ ก่อความวิวาท.

(8)ผู้วิจัย: ทำไมความเชื่อเรื่องการเช่นไหว้ผีเจ้าที่ ฯลฯ จึงดำรงอยู่ในโลกโลกาภิวัตน์ได้อย่างไร้คำถามใด ๆ จากประชาชนคนรุ่นใหม่

พ่อจรรยา: อันนี้พ่อมีโตอย่างสิเล่าให้ฟังเด้อ พ่อบ่เคยไปเมืองนอกเมืองนา บักวัฒน์ลูกบักวีไปนอกมันป่วยไปหาหมอให้เขารักษาแล้วบ่เซา เขากิน ยาฉีดกะบ่เซา เขาบ่มีทางซีไปหาอีก ไปไสบ่เซา บักวีมันมาหาพ่อ ให้พ่อพาไปหา ไปไหว้ ไปบอกหลักบ้านที่ติดตามให้รักษาบักวัฒน์ ลูกมันกะเซา บักวัฒน์มันบ่เชื่อ แต่บักวีเชื่อแล้วมันกะเฮ็ด รถล้มเขากะให้พาไปช้อนขวัญ เด็กน้อย เยาวชนเขาบ่ได้สนใจเรื่องพวกนี้ ถ้ามีคนเฒ่าคนแก่ตายไป มันอาจเป็นความเชื่อของคนเฒ่าคนแก่ที่พยายามจัดแจงให้กับลูกหลาน

คำสัมภาษณ์พ่อชู คำแก้ว

เมื่อวันที่ 5 พ.ค. 2553 เวลา 17.30 – 18.20 น. ใช้เวลาการพูดคุย 50 นาที

(1) ผู้วิจัย: เหล้าเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการประกอบพิธีกรรมได้อย่างไร.

พ่อชู: อันนี้บรู๊ ตอบบรู๊ได้ บรู๊ว่ามีเข้ามาได้จั่งได้ ผู้เฒ่าผู้แก่พาเฮ็ดพาทามาแบบนี้ พ่อกะบ่เคยตามเพื่อนคือกัน ซ่อนี่พ่อบรู๊ แต่มันกะน่าคิด คำว่าเหล้าไห ไก่โต เป็นคำโบราณ ที่เลือกเหล้านี้เพราะว่าเพื่อนมัก เป็นของมัก ของปู่ตา

(2) ผู้วิจัย: พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานอะไรบ้างที่มีเหล้าเข้าไปเกี่ยวข้อง.

พ่อชู: กะมีหลายอย่างอยู่ การ ไหว้ผี เจ้าป่า เจ้าเขาซึ่งเป็นผู้ชาย คนเฒ่าสมัยก่อนนิยมนเอาเหล้า ไหว้ แม้แต่เจ้าที่ที่เป็นผู้หญิงบางเจ้าที่เพื่อนยังเอาเหล้าเป็นของ ไหว้ แต่กะหากมีน้อย

(3) ผู้วิจัย: พิธีกรรมพื้นบ้านอีสานของเราที่มีเหล้าเข้ามาเกี่ยวข้องเป็นพิธีพุทธ พิธีพราหมณ์ พิธีกรรมท้องถิ่น หรือว่าเป็นพิธีกรรมแบบผสมผสานกัน.

พ่อชู: เป็นพราหมณ์ พราหมณ์มีมาก่อนพุทธ.

(4) ผู้วิจัย: อะไรเป็นคุณสมบัติพิเศษที่ทำให้เหล้ามีความศักดิ์สิทธิ์จนเป็นที่ยอมรับในพิธีกรรมพื้นบ้าน.

พ่อชู: กินเข้าไปแล้วกล้า จากคนบ่กล้าเว้ากะกล้า เบิ่งตัวอย่างมีหลาย

(5) ผู้วิจัย: ความเชื่อเรื่องเหล้าและการใช้เหล้าบวงสรวงมีอิทธิพลต่อการดื่มเหล้าของคนปัจจุบันนี้มากน้อยแค่ไหน.

พ่อชู: แต่ก่อนนี่คนกินเหล้าคือบ่กินพรา่พริ้อ กินเป็นยาม แต่เหล้าที่อยู่ในพิธียามปลงหลักบ้านนี่ปกติแล้วจั่งสิรับเศษคือสมมติว่าเหลือจากที่ปู่ตาทินแล้วเฮากะสิได้รับที่เหลือ แต่คนปัจจุบันนี้อยากกินกะกินบ่คิดว่ามันสิมีผล เขากินได้ทุกยาม

(6) ผู้วิจัย: ความเชื่อเรื่องการบวงสรวงหรือบนบานศาลกล่าวในพิธีกรรมมีความจำเป็นต่อสังคมปัจจุบันหรือไม่

พ่อชู: จำเป็นอยู่มันเป็นฮึด บางอย่างถ้าบ่เฮ็ดตามฮึดมันกะบ่ดี หลายอย่างทุกมือนี่บ่เฮ็ดตามฮึด คนตายโงงบ่ให้เอาเข้าบ้าน บ่ให้แต่งงานในพรรษา บ่ให้ฆ่าสัตว์ใหญ่ วัว ควายในบ้าน เขาบ่ถือ บ่เฮ็ดตามฮึดมันก็เห็น ๆ

กันอยู่ ถ้าสืบเชื้อทุกปีเขาจะมาบอกให้พาไปบอกหลักบ้านอยู่ อีกกลุ่มกะว่าโบราณ มันกะหลายคนหลายว่า
แต่ว่า พ่อว่ายังจตาเป็นอยู่ ลูกหลานกะนำสิเรียนรู้ไว้ว่า

(7)ผู้วิจัย: บทบาทของสุราต่อสังคมไทยมีอะไรบ้าง มีดีอย่างไร ไม่ดีอย่างไร?

พ่อชู: มีทั้งที่ดีและกะไม่ดี ถ้าไม่ดี เห็นคือสืบพาเอามาไว้ในพิธีดอก บ่ดีกะเห็นอยู่ ตอนบ่ได้กะวัยรุ่นกินแล้วตีกัน
ทุกงานตีกันเพราะเหล้า นี้ละบ่ดี

(8)ผู้วิจัย: ทำไมความเชื่อเรื่องการเช่นไหว้ผีเจ้าที่ ฯลฯ จึงดำรงอยู่ในโลกโลกาภิวัตน์ได้อย่างไรคำถามใด ๆ
จากประชาชนคนรุ่นใหม่

พ่อชู: วัยรุ่นเขาบ่ได้สนใจดอกว่าผู้เฒ่าไหว้ตาปู่เฮ็ดหยังเบิงแต่ยามแห่ดอกไม้มีแต่ผู้เฒ่า ถ้ามีวัยรุ่นกะไปแห่
อยากม่วนอยากเฮฮา สนุกสนานนำหมู่ เขาบ่เคยมาถามดอกว่าเฮ็ด ๆ หยัง เขาบ่อยากรู้ ผู้เฒ่าพาเฮ็ดกะเฮ็ด ไป
ต่อไปถ้าคนเฒ่าคนแก่ตายเบิดกะคือสืบมีคนเฮ็ดแล้วละ

มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม
RAJABHAT MAHASARAKHAM UNIVERSITY

คำสัมภาษณ์ของ ดร. อภิญญาวัฒน์ โภธิสถาน

เมื่อวันที่ 5 ก.พ. 2553 เวลา 20.30 – 21.30 น. ใช้เวลาการพูดคุย 1 ชั่วโมง

ผู้วิจัย : สุรากับพิธีกรรมความเชื่อท้องถิ่นของไทยเกี่ยวโยงกันอย่างไรบ้าง

ดร.อภิญญาวัฒน์ : ความเป็นท้องถิ่นเรามีผีบรรพบุรุษอยู่ก่อนแล้ว หมายความว่า พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตา ยาย ใครตายไปก็มีสถานะเป็นผีบรรพบุรุษ เป็นผีของครอบครัว ของตระกูล และอาจกลายสถานะไปเป็นผีบรรพบุรุษของคนในเผ่า หรือผีของประเทศไปเลยก็ได้ เมื่อพูดถึงผี เราก็จะนึกถึงการเช่น สรวง การเช่นไหว้ด้วยสิ่งของต่าง ๆ นานา ของกิน ของใช้ ดอกไม้ธูปเทียน หรืออาจเป็นสัตว์จริง ๆ หรือเป็นเพียงรูปปั้นสัตว์ต่าง ๆ อย่างที่เห็น ๆ กัน และโดยมากจะถือว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นของที่ท่านเหล่านั้นชอบ

ผู้วิจัย : จะรู้ได้อย่างไรว่า ท่านเหล่านั้นชอบอะไรบ้าง

ดร.อภิญญาวัฒน์ : หากเป็นผีบรรพบุรุษค่อนข้างจะง่ายเพราะลูกหลานหรือคนใกล้ชิดจะรู้ว่า ในขณะที่ยังมีชีวิตท่านชอบกิน ชอบดื่ม และชอบอะไรเป็นพิเศษ เมื่อตายไปแล้วก็จะนำสิ่งเหล่านั้นที่ท่านชอบไปเช่น สรวงถวายให้ หากไม่รู้ก็จะใช้วิธีการสอบถามว่า ท่านชอบอะไรบ้าง หรือหากไม่รู้จริง ๆ ก็อาจจะคาดเดาว่า ปกติแล้วผี หรือเทวดาส่วนใหญ่ชอบอะไรซึ่งอาจจะอนุมานจากเพศ สถานะ และคุณสมบัติพิเศษเป็นหลัก เช่นหากเป็นหญิงก็เป็นดอกไม้ ผ้าหลากสี เครื่องคาวหวาน ผลไม้ หากเป็นชายก็มักจะเป็นสุราและกับ หากเป็นนักรบก็อาจจะเป็นช้าง ม้าที่เป็นพาหนะจำเป็นในการรบ เป็นต้น

อันที่จริงเหล่าที่ปรากฏในพิธีกรรมความเชื่อของไทยไม่ค่อยชัดเจน คือ ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน คือ อาจจะมี แต่ที่ชัดเจนคือความเชื่อที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ฮินดู ที่ชัดเจนเลยคือในคัมภีร์ สามเวท คัมภีร์ สามเวท กล่าวถึงการถวายน้ำโสมต่อเทพเจ้าคือพระอินทร์ พวกพราหมณ์จึงถือว่า โสมเป็นเครื่องดื่มของเทพเจ้า เป็นเครื่องดื่มที่มีความศักดิ์สิทธิ์ มีบางครั้งก็พระอินทร์ไม่ได้ดื่มโสมแล้วทำงานไม่ได้ เมื่อทำงานไม่ได้ก็จำเป็นที่จะต้องได้รับเครื่องเช่น สรวงอยู่เป็นประจำเพื่อที่จะทำงานได้ ก่อนที่ศาสนาพุทธจะเข้ามาในดินแดนแถบนี้ส่วนหนึ่งได้รับอิทธิพลจากอารยธรรมขอมและขอมก็ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียคือพราหมณ์อีกทอดหนึ่ง หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนคือ ปราสาท ถู และปราสาทต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปในภาคอีสานและภาคกลางบางส่วน คือ ลพบุรี สระบุรี ก็มีบ้างประปราย

ผู้วิจัย : อะไรคือคุณสมบัติพิเศษของสุราที่ทำให้สุราต่างจากเครื่องดื่มอื่น ๆ

ดร.อภิญญาวัฒน์ : ในอดีตนั้น อารยธรรมมนุษย์มักจะผูกติดเชื่อมโยงกับการปกป้องบ้านเมือง การแย่งชิงเมือง การรบ และสิ่งต่าง ๆ ที่กล่าวถึงเหล่านี้ก็ต้องอาศัยความกล้าหาญ ความฮึกเหิมเป็นหลัก และบังเอิญว่า

เครื่องดื่มน้ำที่ให้ความกล้าหาญ ความฮึกเหิมนั้นก็ยังมีเพียงสุราเท่านั้น น้ำผึ้งก็อาจจะมึนคือนะ แต่ไม่ใช่ความกล้าหาญฮึกเหิมในการออกรบ หรือการทำสงคราม และมันก็เข้ากันได้ตรงที่มันถูกกล่าวไว้ในความศักดิ์สิทธิ์ในคัมภีร์ทางศาสนาด้วย ก็เลยไปกันได้ ส่วนการยอมรับก็จะเป็นว่า คนส่วนใหญ่ในสังคมชอบดื่มสุราในโอกาสต่าง ๆ มากกว่าน้ำธรรมดา การหากก็ไม่ยากเหมือนการหาน้ำผึ้ง การหาน้ำผึ้งกว่าจะได้อันตรายกว่า

ผู้วิจัย: ความเชื่อเรื่องการเช่นสรวง เช่นไหว้ด้วยเครื่องดื่มคือสุราตั้งแต่อดีตจนปัจจุบันเป็นอย่างไรบ้างครับ

ดร.อภิญาวัฒน์: ในสมัยที่วิทยาศาสตร์ไม่เจริญ เราตอบอะไรไม่ได้ เราก็มองความเชื่อไปที่เทพเจ้า มอบความไว้วางใจในความเป็นอยู่ ความเป็น ความตายผ่านเทพเจ้าด้วยการบูชาด้วยของเช่นไหว้ต่าง ๆ เราก็บรรเทาความกลัว พอวิทยาศาสตร์เริ่มเจริญ ศาสนาและความเชื่อเริ่มถูกท้าทายด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ เราก็เปิดพื้นที่ทางความคิด เกิดคำถามต่อสิ่งเหล่านั้น เป็นต้นว่า เรามีการเช่นไหว้แต่ทำไมอาเพศ และภัยพิบัติต่าง ๆ ก็ยังเกิดขึ้น เทพเจ้าอยู่ที่ไหน การช่วยเหลือของเทพเจ้าหายไปไหน ทำไมไม่มีการช่วยเหลือทั้งที่ก็มีการเช่นไหว้ไปแล้ว เกิดคำถามต่างๆ ตามมามากมาย การบรวงสรวงก็ถูกลดลงมากกลายเป็นแค่สัญลักษณ์ทางสังคม แต่มนุษย์กลับได้ประโยชน์จากรูปแบบการต่อรองที่ทำกับเทพเจ้าและเปลี่ยนรูปแบบมาใช้กับมนุษย์ด้วยกันเองในรูปของการต่อรองผลประโยชน์ การให้เทพเจ้าผลไม่แน่นอน แต่ให้กับมนุษย์ผลค่อนข้างจะแน่นอน การต่อรองรูปแบบนี้พัฒนามาเป็นการให้บรรณาการจนกลายรูปร่างมาเป็นการส่งส่วยในปัจจุบันนี้

ผู้วิจัย: ปัจจุบันความเชื่อนี้ยังอยู่ได้ต่อไปนี่ครับ

ดร.อภิญาวัฒน์: ตรงที่มนุษย์ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับผี ผีบรรพบุรุษ เทพเจ้า และวิทยาศาสตร์อธิบายเรื่องเหล่านั้นไม่ได้ หรืออธิบายได้ไม่ทั้งหมด ไม่กระจ่างชัด หรือกระจ่างชัด แต่เชื่อว่าความเชื่อที่มีวิวัฒนาการมาเป็นเกือบหมื่นปีนี้จะไม่หายไป แต่มันอาจเปลี่ยนรูปร่างเพื่อให้เข้ากับรูปแบบที่ซับซ้อนในสังคมได้ ของเช่นไหว้ต่างๆ จะไม่ถูกทิ้งหรือปล่อยไว้ หรือบางทีอาจจะมีการเก็บในรูปแบบใหม่เหมือนการมีใบสารภาพบาปในศาสนาคริสต์ก็ได้ ท้ายที่สุดสิ่งที่เป็นความเชื่อนั้นก็ขึ้นอยู่กับว่า ใครจะเชื่อหรือไม่เชื่อ เชื่อก็ทำตาม ไม่เชื่อก็ไม่ทำตามก็มีแค่นั้น แต่ว่ารูปแบบการเช่นไหว้นั้นจะเป็นสัญลักษณ์มากกว่าการจะเป็นเรื่องที่ต้องปฏิบัติกันอย่างจริงจัง